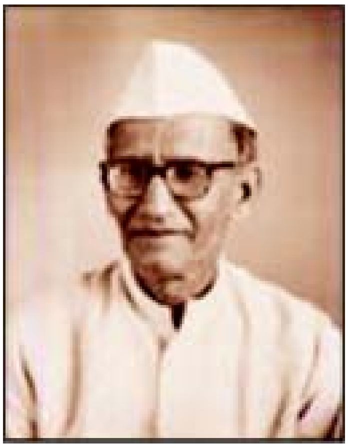
7 દેશભક્ત જગડુશા

રમણલાલ સોની

જન્મ : 1908 મૃત્યુ : 2006

રમણલાલ પિતાંબરદાસ સોનીનો જન્મ સાબરકાંઠા જિલ્લાના મોડાસા તાલુકાના કોકાપુર ગામમાં થયો હતો. બંગાળી ભાષા અને સાહિત્યનો તેમને ગાઢ પરિચય છે. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર અને શરદબાબુનાં ઘણાં પુસ્તકોનો તેમણે ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યો છે. વિશેષ તેઓ બાળકાવ્યો, બાળવાર્તાઓ અને બાળનાટકોના સર્જક તરીકે જાણીતા છે. તેમની સાહિત્યસેવા માટે 1996માં 'રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક' અર્પણ કરવામાં આવ્યો હતો. 'વિશ્વની લોકકથાઓ', 'ગ્રીસનો લોકકથા-ભંડાર', 'સંતસાગર' વગેરે તેમનાં જાણીતા પુસ્તકો છે.

આખાય રાજ્યની આપત્તિમાં રાજા અને પ્રજા સમજપૂર્વક અને ધીરજપૂર્વક ઉકેલ લાવે તો સમસ્યા હળવી થઈ જાય છે. દાનવીર ભામાશાની જેમ એક જગડુશા પણ નગરશેઠ તરીકે માનવતાવાદી અભિગમ ધરાવે છે. આપબળે એકઠી કરેલી કમાણી અને સંચિત કરેલા અનાજના કોઠારોને સંકટ સમયે પ્રજા માટે ખુલ્લાં મૂકી દેનાર જગડુશાના દિલની ઉદારતાનો સરસ પરિચય લેખકે નાટક દ્વારા કરાવ્યો છે.

સ્થળ : પાટણ

પાટણના રાજા વિશળદેવનો દરબાર.

(રાજા વિશળદેવ દરબાર ભરીને બેઠા છે, પણ સૌનાં મોં ઉદાસ છે. આખાયે દરબારમાં જાણે નિરાશાની ઘેરી છાયા ફરી વળેલી છે. રાજાની સામે રાજજોષી ટીપણું પહોળું કરીને બેઠા છે. તે આંગળીના વેઢા પર આંકડા માંડે છે.)

રાજા : તે જોષીજી, આ વર્ષેય વરસાદ નથી શું ?

જોષી : મહારાજ, મને થાય છે કે કાળવાણી ઉચ્ચારતાં મારી જીભ કપાઈ કેમ નથી જતી ?

રાજા : સમજી ગયો ! હું સમજી ગયો ! જોષી, હવે બોલવાની જરૂર નથી.

(એટલામાં બહારથી ઘણા લોકોનો પોકાર સંભળાય છે : ''અમને ખાવાનું આપો ! અમને જિવાડો ! અમે મરી જઈએ છીએ !'')

રાજા : મારી રાંકડી રૈયત ભૂખે મરે છે ! હવે તો એક આશા જગડુશાની રહી છે. પ્રધાનજી એમને તેડી લાવવા કચ્છ ગયા છે. આજકાલમાં આવી જવા જોઈએ.

દરવાન : (પ્રવેશી, રાજાને પ્રણામ કરી) મહારાજ ! કચ્છના શાહ સોદાગર શેઠ જગડુશા પધાર્યા છે. પ્રધાનજી પણ સાથે છે.

રાજા : (એકદમ ઉત્સાહમાં આવી) એકદમ, એકદમ એમને અંદર લઈ આવ !

દરવાન : (નમ્રતાથી) મહારાજ, પ્રધાનજીએ કહેવડાવ્યું છે કે શેઠ જગડુશા શાહ સોદાગર છે. તેમનો સત્કાર કરવા આપ પોતે -

રાજા : સમજ્યો, સમજ્યો એમના સત્કાર માટે મારે જ સામા જવું જોઈએ. પ્રધાનજીની વાત સાચી છે ! (રાજા ગાદી પરથી ઊભો થઈ જાય છે. આખી કચેરી ઊભી થઈ જાય છે. પછી રાજા જગડુશાનો સત્કાર કરવા પ્રવેશદ્વાર ભણી જાય છે. સામેથી પ્રધાન જગડુશાને લઈને આવે છે. જગડુશાને જોઈ રાજા ઝડપથી પગલાં ભરી એની સામે જાય છે, તેવી જ રીતે જગડુશા પણ ઝડપ કરે છે. બંને એકબીજાને વહાલથી ભેટે છે. પછી રાજા જગડુશાનો હાથ પકડી રાજગાદી તરફ દોરી જાય છે અને પોતાની જોડે જ ગાદી પર તેમને બેસાડે છે. બન્નેના બેઠા પછી પ્રધાન અને દરબારીઓ પોતપોતાના આસન પર બેસે છે.)

જગડુશા : મહારાજ, ઓચિંતાનો કેમ યાદ કર્યો મને ?

રાજા : સુખદુઃખની વાતો કરવા, શેઠજી ! ગુજરાતમાં આજે ત્રણ વરસથી કારમો દુકાળ ચાલે છે !

જગડુશા : એકલા ગુજરાતની કાં વાત કરો છો ? આખા હિંદુસ્તાનમાં આજે દુકાળ છે. સિંધ, મેવાડ, માળવા, કાશી અને ઠેઠ કંદહાર લગી આજે લોકો ભૂખે મરે છે અને પાનખરમાં પાંદડાં ખરે તેમ ખરે છે. વખત એવો બારીક છે કે ભલભલાની લાજ જવાનો વખત છે. સાત ખોટના દીકરાના મોંમાંથી બાપ બટકું રોટલો કાઢી ખાય છે. મૂઠી ધાન સારુ માબાપ છોકરાંને વેચે છે ! શી ખબર શું થવા બેઠું છે ?

રાજા : રામજી રાખશે તે રહેશે ! પણ આવે વખતે રૈયતને ટકાવી રાખવાનો રાજ્યનો ધર્મ છે.

જગડુશા : આપ સરખા પ્રજાવત્સલ રાજાના મોંમાં આવા જ શબ્દો શોભે. મને એ સાંભળી બહુ આનંદ થાય છે. મેં તો સાંભળ્યું છે કે આપે આપના ધાનના કોઠાર અને ધનના ભંડાર ગરીબોને માટે ખુલ્લા મૂકી દીધા છે !

રાજા : મૂકી દીધા હતા; હવે તો એય ખાલી થઈ ગયા. હવે મારા ધનના ભંડાર અને અન્નના કોઠારોય ખાલીખમ પડ્યા છે અને રૈયતના પેટનો ખાડો તો હજી ઊણો ને ઊણો જ છે. ધાર્યું'તું કે ઓણ સાલ વરસાદ આવશે ને સૌ સારાંવાનાં થશે, પણ વરસાદ આવ્યો નહિ, અધૂરામાં પૂરું તીડ પડ્યાં ! લોકો ત્રાહિમામ પોકારે છે !

(એટલામાં બહારથી પોકાર આવે છે : ''અમે મરી જઈએ છીએ, અમને જિવાડો, અમને જિવાડો, અમને અનાજ આપો !'')

જગડુશા : (બહારનો પોકાર સાંભળી) ભૂખ્યાં ગળાંમાંથી પૂરો અવાજ પણ નીકળતો નથી.

રાજા : વસતીનું આ દુઃખ એ મારું દુઃખ છે, પણ નિવારણનો કોઈ રસ્તો મને દેખાયો નહિ. ત્યારે હું મૂંઝાયો. એવે વખતે તમે યાદ આવ્યા !

જગડુશા : (નવાઈ પામી) હું યાદ આવ્યો ? કેવી રીતે ?

રાજા : મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે પાટણમાં જગડુશાની માલિકની કેટલીક અનાજની વખારો છે !

જગડુશા : જગડુશાની માલિકીની અનાજની વખારો ? મહારાજ, આપની કંઈક ભૂલ થાય છે. મારી માલિકીની કોઈ અનાજની વખાર મેં પાટણમાં કે કોઈ શહેરમાં રાખી જ નથી.

રાજા : તો અમે સાંભળ્યું એ શું ?

જગડુશા : કંઈક સમજફેર થઈ હશે, મહારાજ ! કારણ કે વખારો મારી ખરીને ?

રાજા : (નવાઈ પામી) વખારો આપની છે અને છતાં એ આપની માલિકીની નથી, એમ આપનું કહેવું છે ?

જગડુશા : વાત એમ છે કે વખારો મારી છે એ વિશે કંઈ શંકા નથી !

રાજા : અને એ વખારોમાંનું અનાજ ?

જગડુશા : એ અનાજ મારું નથી.

રાજા : (હતાશ બની જઈ) એ અનાજ તમારું નથી ? તો શું તમે એ કોઈને દઈ દીધું છે ? કોને દીધું ? ક્યારે દીધું ? હું તમને એના મોં માગ્યા દામ આપત !

જગડુશા : એ અનાજ મારું નથી એ નિશ્ચિત છે. મેં કોને દીધું અને ક્યારે દીધું એ જાણવું હોય તો - એમ કરોને, એ વખારો ખોલાવી એની તપાસ કરાવો ને ?

રાજા : કેવી રીતે ખબર પડશે ?

જગડુશા : એમ જ ખબર પડશે. દરેકેદરેક વખારની અંદર ભીંતપત્ર પર તાંબાપતરામાં લેખ લખાવીને જડાવેલો છે. તેમાં એ અનાજના માલિકનાં નામઠામ બધું લખેલું છે !

રાજા : ઠીક છે, ઠીક છે ! હું એ માલિકની પાસે જઈશ ને કહીશ કે સુકાળ થયે તેને એકએક દાણા સાથે મોતી ગણીને આપીશ, પણ આજે મારી પર આટલી દયા કર !

જગડુશા : જે રાજાના દિલમાં રૈયતનાં સુખદુઃખનો આવો ખ્યાલ છે તેને અનાજ જરૂર મળી રહેશે.

રાજા : મળી રહેશે ? કોટવાલજી, જાઓ વખારો ઉઘાડો અને લેખ અહીં લઈ આવો !

કોટવાલ : જેવી આજ્ઞા, મહારાજ ! (જવાનું કરે છે.)

જગડુશા : મહારાજ ! આપે આટલી તકલીફ લેવાની કંઈ જ જરૂર નથી ! હમણાં જ મારા માણસો લેખ લઈને અહીં આવશે. મેં ક્યારનાયે તેમને ત્યાં મોકલી દીધા છે.

(એટલામાં હાથમાં તાંબાપતરું લઈને એક માણસ સભામાં દાખલ થાય છે. બધા તેની સામે જોઈ રહે છે. પહેલાં એ રાજાને અને પછી જગડુશાને પગે લાગે છે અને પતરું જગડુશાના હાથમાં મૂકે છે. જગડુશા એ પતરું રાજાના હાથમાં મૂકે છે.)

રાજા : આ જ એ લેખ ?

જગડુશા : હા, મહારાજ ! પંડિતજી પાસે એ વંચાવો.

રાજા : પંડિતજી, લો આ લેખ વાંચો.

(પંડિતજી ઊભા થઈને આગળ આવે છે. ઉઘાડા ડિલ પર ઉપરણો અને માથે પંડિતશાહી પાઘડી શોભે છે. રાજાની સામે આવી પ્રણામ કરી પતરું હાથમાં લે છે.)

પંડિત : (પતરું વાંચે છે) મહારાજ, સાંભળો આમાં લખ્યું છે કે આ વખાર જગડુશાની છે, પણ વખારમાંનું બધું અનાજ એનાં ભૂખે મરતાં ગરીબ ભાઈભાંડુઓનું છે. દેશની ભૂખે મરતી વસ્તી આ અનાજની માલિક છે. એના એક દાણા પર પણ જગડુશાનો હક્ક નથી !

(આખી સભા આ સાંભળી ઘડીભર સ્તબ્ધ બની જાય છે. પછી કળ વળતાં બધા 'વાહવાહ !' પોકારે છે.)

રાજા : વાહ, જગડુશા વાહ ! (ઊભો થઈ જઈ જગડુશાને ભેટી પડે છે.) તમે તો કહેતા હતા કે અનાજ તમારું નથી ?

જગડુશા : તો મારું .... છે ? એ તો ગરીબોનું છે. આ અનાજમાંથી એક દાણોય લેવાનો મને હક્ક નથી !

(એટલામાં બીજો માણસ હાથમાં પતરું લઈને આવી પહોંચે છે. તે રાજાને તથા જગડુશાને પગે લાગી લેખ જગડુશાના હાથમાં મૂકે છે. જગડુશા તે રાજાને સોંપે છે. રાજા પંડિતને આપે છે.)

પંડિત : (બીજો લેખ વાંચે છે.) મહારાજ સાંભળો, હવે હું બીજી વખારનો લેખ વાંચું છું. આમાં લખ્યું છે વખાર જગડુશાની છે, પણ વખારમાંનું બધું અનાજ એનાં ભૂખે મરતાં ગરીબ ભાઈભાડુંઓનું છે. દેશની ભૂખે મરતી વસ્તી આ અનાજની માલિક છે. એના એક દાણા પર પણ જગડુશાનો હક્ક નથી !

(આખી સભા 'વાહવાહ' પોકારે છે. રાજા ફરી જગડુશાને ભેટી પડે છે. એવામાં ત્રીજો માણસ પ્રવેશે છે. પહેલાની પેઠે તે પતરું પણ જગડુશાના અને રાજાના હાથમાં થઈને પંડિતના હાથમાં આવે છે.)

પંડિત : હવે ત્રીજી વખારનો આ લેખ સાંભળો : આ વખાર જગડુશાની છે, પણ એના અનાજના એક દાણા પર પણ જગડુશાનો હક્ક નથી ! દેશની ભૂખે મરતી વસ્તી આ અનાજની માલિક છે.

રાજા : વાહવાહ ! વાહવાહ

રાજા : જગડુશા, આવી તમારી કેટલી વખારો છે ગામમાં ?

જગડુશા : ચાલીસેક હશે મહારાજ !

રાજા : ચાલીસ વખારો ? ત્યારે તો મારી પ્રજા જીવી ગઈ અને હુંય જીવી ગયો ! જ્યાં લગી ગુજરાતમાં તમારા જેવા ઉદાર શ્રેષ્ઠીઓ છે. જગડુશા ! ત્યાં લગી ગુજરાત રાજ્યે કોઈ આંચ આવવાની નથી ! (ત્યાં તો એક સાથે અનેક માણસો હાથમાં તાંબાપતરાં લઈ સભામાં પ્રવેશે છે. અને એમને જોઈ આખી સભા આનંદમાં અને આવેશમાં આવી ઊભી થઈ 'જયનાદ' પોકારે છે.)

આખી સભા : ગુજરાતનો રાજા ઘણું જીવો ! ગુજરાતનો શાહ સોદાગર ઘણું જીવો ! ગુજરાત રાજ્ય અમર રહો ! (પડદો)

શબ્દસમજૂતી

ટીપણું પંચાંગ **વેઢો** આંગળી ઉપરની સાંધા આગળની રેખા **લાજ** આબરૂ **કાળવાણી** ભયંકર આફતભરી ભવિષ્યવાણી **પ્રજાવત્સલ** પ્રજા પર પ્રેમ રાખનાર **રાંકડી** ગરીબડી **કોઠાર** અનાજ ભરવાનો ઓરડો **રૈયત** પ્રજા **ઊણું** ઓછું ભરાયેલું **શાહ સોદાગર** મોટો રૂઆબદાર વેપારી **ઓણ** આ સાલ **કારમું** ભયંકર **તીડ** પાકનો નાશ કરનારો એક જાતનો પાંખળો જીવ **ઠેઠ** છેક છેડા સુધી **નિવારણ** દૂર કરવું તે **ભીંતપત્ર** સમાચાર વિગેરેની જાહેરાત માટે **સુકાળ** સારો સમય **વખાર** સરસામાન ખાસ તો અનાજ રાખવાની જગા

રૂઢિપ્રયોગો

જીભ કપાઈ જવી – બોલતા બંધ થઈ જવું **સાત ખોટનો દીકરો હોવો** – ખૂબ લાડકો, એકનો એક દીકરો હોવો **મોં માગ્યા દામ આપવા** – પૂરેપૂરી કિંમત ચૂકવવી **સ્તબ્ધ થઈ જવું** – અવાક્ થઈ જવું **કળ વળવી** – નિરાંત થવી **આંકડા માંડવા** – ગણતરી કરવી **સૌ સારાં વાનાં થવાં** – બધી રીતે શુભ થવું

ભાષાસજ્જતા

નીચેના વાક્યો વાંચો :

- સંસાર-સાગર તરવો વસમો છે.
- એનું મુખકમળ ખીલી ઊઠ્યું.

પ્રથમ વાક્યમાં સંસારને સાગરનું રૂપ આપી દીધું છે. સાગર એ જ સંસાર અને સંસાર એજ સાગર. એવી જ રીતે બીજા વાક્યમાં મુખને કમળનું રૂપ આપી દીધું છે. મુખ અને કમળ જુદાં નથી. પહેલા વાક્યમાં ઉપમેય કયું છે ? તમે તરત કહેશો કે, 'સંસાર' એવી જ રીતે ઉપમાન 'સાગર' છે. પરંતુ અહીં ઉપમેય અને ઉપમાન એકરૂપ બની ગયાં છે. તેથી આ રૂપક અલંકાર બને છે. તમે આ અગાઉ ઉપમા અલંકાર ભણ્યાં છો, ઉપમા અલંકાર અને રૂપક અલંકારમાં શો ભેદ લાગ્યો ? વિચારો.

અભ્યાસ

1. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર માટે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો ઉત્તર શોધીને તેનો ક્રમ અક્ષર પ્રશ્ન સામેના ☐ માં લખો :

(1) જગડુશાએ વખારની અંદર લેખ શેની ઉપર લખાવ્યો હતો ? ☐

(ક) લોખંડના પતરા પર (ખ) તાંબાના પતરા પર

(ગ) સોનાના પતરા પર (ઘ) ચાંદીના પતરા પર

(2) લેખમાં અનાજ કોની માલિકીનું બતાવાયું હતું ? ☐

(ક) રાજા (ખ) જગડુશા (ગ) દેશની પ્રજા (ઘ) વેપારી

(3) આ પાઠમાં જગડુશાનો નગરશેઠ તરીકે કયો અભિગમ પ્રગટ થાય છે ? ☐

(ક) વેપારીનો (ખ) માનવતાવાદી (ગ) કરકસરયુક્ત (ઘ) તકવાદી

(4) પાટણના રાજા માટે જગડુશા કયું વિશેષણ વાપરે છે ? ☐

(ક) પ્રજાવત્સલ (ખ) મુત્સદ્દી (ગ) કંજૂસ (ઘ) ડરપોક

2. નીચેના પ્રશ્નોના એક-બે વાક્યોમાં ઉત્તર આપો :

(1) જગડુશા દેશભક્ત કહેવાય કે પ્રજાવત્સલ ? કારણ આપો.

(2) વિશળદેવ કઈ આપત્તિથી ચિંતાતુર હતા ?

(3) રાજા રાજ્યની પ્રજાને બચાવવા કોનો સહારો લે છે ?

(4) જગડુશા શો વ્યવસાય કરતા હતા ?

(5) જગડુશાની સરખામણી કયા દાનવીર સાથે કરી શકાય ?

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર લખો :

(1) જગડુશાનો પાત્રપરિચય તમારા શબ્દોમાં લખો.

(2) દરેક વખારના તાંબાના પતરામાં જગડુશાએ શું લખાવ્યું હતું ? શા માટે ?

(3) દુષ્કાળને લીધે રાજા અને પ્રજા કેવી પરિસ્થિતિનો સામનો કરી રહ્યા હતા ?

(4) રાજા વિશળદેવને પ્રજાવત્સલ કહી શકાય તેવા ત્રણ ગુણ દર્શાવો.

(5) રાજાએ જગડુશાને શા માટે તેડાવ્યા ?

2. નીચેના રૂઢિપ્રયોગોનો વાક્યમાં પ્રયોગ કરો :

(1) આંકડા માંડવા

(2) જીભ કપાઈ જવી

(3) સાત ખોટનો દીકરો હોવો

(4) સૌ સારાં વાનાં થવાં

3. આ નાટકમાંથી તમને ગમતા ત્રણ સંવાદો નોંધી, તે સંવાદો ગમવા પાછળનાં કારણ જણાવો.

4. નીચેના શબ્દોના અર્થભેદ સમજો અને અર્થ લખો :

ગાડી - ગાંડી	હસ - હંસ	સાજ - સાંજ
ઢગ - ઢંગ	ભાગ - ભાંગ	ગજ - ગંજ
સત - સંત	રગ - રંગ	ઉદર - ઉંદર
જગ - જંગ	રજ - રંજ	આકડો - આંકડો

પ્રવૃત્તિઓ

- આ નાટક ભજવો.
- પુસ્તકાલયમાંથી આવાં અન્ય નાટકોનાં પુસ્તકો મેળવીને વાંચો.